УДК: 94(477.7) «XIX-XX»

В. О. Доценко,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Національний університет Державної податкової служби України,

ЄВРЕЙСЬКІ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті на основі аналізу архівних матеріалів, монографічної та періодичної літератури розглядається історія єврейського культурно-просвітницького руху в українських губерніях Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Аналізуються причини появи єврейських громадських об'єднань культурно-освітнього спрямування та їх участь у поширенні серед євреїв світської освіти. Окремо визначаються основні етапи діяльності в Україні Всеросійського Товариства з поширення освіти серед євреїв.

***Ключові слова**: освіта, євреї, громадська організація, хедери.*

В статье на основе анализа архивных материалов, монографической и периодической литературы, рассматривается истории еврейского культурно-просветительского движения в украинских губерниях Российской империи конца XIX – начала XX века. Анализируются причины возникновения еврейских общественных объединений культурно-просветительского направления и их участие в распространении среди евреев светского образования. Отдельно определяются основные этапы деятельности в Украине Всероссийского общества распространения просвещения среди евреев.

***Ключевые слова:** образование, евреи, общественная организация, хедеры.*

In the article on basic to the analysis of the archived materials, monographic and periodic literature history of Jewish in a civilized manner-elucidative motion is examined in the Ukrainian provinces of the Russian empire of end of XIX - reasons of appearance of the Jewish public associations of cultural and educational aspiration and their participating are Analyzed beginning of XX of century in distribution among Jewries of society education. The basic stages of activity are separately determined in Ukraine of All-Russian Society from distribution of education among Jewries. Development of Jewish society education in the Ukrainian provinces in the end XIX at the beginning XX of century leaned exceptionally against offering of the Jewish patrons of art and initiative of national intelligentsia. Society from distribution of education among Jewries opened out in Ukraine the network of cells and separations that had to provide a receipt wishing society education that gave to them possibilities of prelude of higher educational establishments of empire. However, in society the fight of two directions passed constantly - society and religious. It in turn diminished his resistance to the imperial assimilatory tendencies and resulted in liquidation of society at the beginning XX of century.

***Keywords:** education, Jewries, public organization, headers.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку нашої держави існує практична потреба у формуванні такої національної політики, яка б враховувала, перш за все, потребу вдосконалення правової бази регулювання міжетнічних відносин в Україні з урахуванням історичної специфіки співіснування етносів. Особливо це актуально для євреїв, що залишили помітний слід у минулому України, а держава Ізраїль на сьогодні є нашим стратегічним партнером. Зростання інтересу науковців і широкої громадськості до історії і трагічної долі національних меншин України стало характерною ознакою нашого сьогодення. Серед багатьох мало висвітлених питань їхньої історії на особливу увагу заслуговує питання створення єврейською громадськістю мережі світської освіти наприкінці XIX – на початку XX ст.

Аналіз актуальних досліджень свідчить, що масштабне вивчення проблеми стало можливим лише після здобуття Україною незалежності. Теоретичні та методологічні основи для дослідження історії євреїв України було закладені в працях М. А. Журби, С. Ф. Орлянського, О. Наймана, Я. С. Хонігсмана [1; 7]. В їхніх працях аналізувалися різні аспекти історії єврейської громади України [8; 9]. Однак діяльність єврейської громадської ініціативи у сфері поширення серед євреїв світської освіти в кінці XIX – на початку XX ст. залишалася малодослідженою.

Метою статті є спроба проаналізувати особливості функціонування в українських губерніях осередків Товариства з поширення освіти серед євреїв (ТОЄ).

Виклад основного матеріалу. З початку XIX ст. єврейська політика царизму в освітній сфері була спрямована на русифікацію та хрещення євреїв імперії. Царський уряд визначив декілька етапів досягнення поставленої мети. По-перше, це боротьба проти єврейської релігійної освіти; по-друге відкриття в першій половині XIX ст. антиталмудичних світських казенних єврейських

училищ двох розрядів; по-третє, заохочення поширення між євреями російської мови та допуск їх до навчання в російських навчальних закладах.

У першій половині XIX ст. євреї Російської імперії здобували виключно релігійну освіту. Початкову освіту давали релігійні школи – хедери. До середини сорокових років XIX ст. навчання в хедерах було обов'язковим для всіх єврейських хлопчиків віком від 6 до 13 років. Навчання тривало від 7 до 10 років. Про масовість даної освіти говорять дані обстеження Єврейського колонізаційного товариства, проведеного на початку XX ст. Так, у межах смуги осілості існувало 17 тис. хедерів [3, с. 593]. Для бідних учнів єврейські общини утримували талмуд-тори. Підготовку рабинів здійснювали особливі школи ієшиви, де вивчався Вавілонський Талмуд із коментарями.

Згідно з «Положенням» 1804 р. євреям гарантувалася недоторканість їх релігійних переконань при навчанні в російських народних гімназіях, училищах і університетах. Навчання у світській державній школі давало євреям право проживати за межами смуги осілості [10, с. 5 – 6]. Але ініціатива не знайшла підтримки з боку релігійно налаштованих євреїв. Кагали і рабини виступали проти світської освіти, розглядаючи її як фактор асиміляції містечкового єврейства.

У середині XIX ст. урядова політика змінюється в напрямку реорганізації та русифікації єврейської релігійної освіти. В хедерах і талмуд-торах запровадили вивчення російської мови й арифметики. Меламеди мали здавати іспити зі знання ними граматики івриту й інших єврейських предметів, а з 1849 р. – і з російської та німецької мови. З 1877 р. в ієшивах стали викладати російську мову.

У 1844 р. відкривається і перше казенне єврейське училище із загальноосвітньою програмою навчання. Основною метою училищ було навчання бідних єврейських дітей і формування так званої російсько-єврейської інтелігенції. Але й таку просвітницьку акцію єврейські общини розглядали як прояв асиміляційної політики влади. У 20-ті роки XIX ст. виникають і перші приватні єврейські школи. Перші єврейські училища були організовані в Одесі. Училища поділялися на дві групи. У першій групі вивчалися виключно єврейські предмети. У другій групі до них додавалися російська мова й арифметика.

У 50-60-ті роки XIX ст. змінюється ставлення єврейського населення до світської освіти. Причинами змін стало проведення в імперії буржуазно-демократичних реформ імператора Олександра II та послаблення російського законодавства щодо євреїв. Завдяки реформам серед російського єврейства формується прошарок нової освіченої купецько-промислової буржуазії та інтелігенції, яка прагнула очолити рух за відродження єврейського національно-культурного життя. Саме серед представників єврейських фінансово-промислових кіл у середині XIX ст. набуває поширення ідея створення громадської організації філантропічного зразка для поширення серед єврейської громади світської освіти.

Ініціатори створення товариства були активними учасниками поширення Гаскали (єврейського просвітництва). Гаскала зародилась у XVIII ст. в Берліні. Засновником руху став єврейський філософ Мозес Мендельсон. Прибічники руху виступали за стирання культурно-релігійної відособленості євреїв Європи. Під цим розумілось отримання єврейською молоддю світської освіти, вивчення державної мови й культури країни проживання, а також відмова від ортодоксальних релігійно-культурних заборон та звичаїв. У Російській імперії прибічники Гаскали прагнули розвивати єврейську національну освіту на основі традиційної єврейської школи в поєднанні із сучасною світською освітою. Вивчення російської мови розглядалося російськими маскілами (освічений світський єврей) в першу чергу як спосіб отримання вищої освіти та статусу в суспільстві.

Групу активних єврейських просвітників Петербурга очолювали Євзель (Осіп) Габріелевич Гінцбург та А. Е. Левін (колишній викладач Мінської талмуд-тори, казенних училищ Проскурова та Житомирського рабинського училища), який висунув план створення нової просвітницької організації. Було створено ініціативну групу, до якої увійшли, крім Є. Г. Гінцбурга та А. Е. Левіна, також А. М. Бродський, А. М. Варшавський, петербурзький рабин А. Непман, Г. О. Гінцбург та Л. М. Розенталь [11, с. 475].

Протягом 1862 року ініціативна група підготувала необхідні для реєстрації в Міністерстві внутрішніх справ статут та інші реєстраційні документи. Незважаючи на те, що процедура відкриття подібного роду просвітницьких та філантропічних товариств указом Олександра II спрощувалася, вимоги до їх фінансового самозабезпечення залишалися високими. Не дозволялося відкриття будь-якої благодійної спілки, якщо вона не мала коштів для існування. Можливість отримання грошей від улаштування лотерей та інших доброчинних заходів до уваги не бралася. Окрім того, Міністерство внутрішніх справ перевіряло засновників товариства на предмет їх вірності ідеям російського самодержавства. Процедура перевірки установчих документів тривала майже рік і завершилася 16 березня 1863 року реєстрацією нової єврейської просвітницької організації.

У зареєстрованому статуті головним завданням товариства називалася допомога в поширенні серед євреїв російської мови, видання й допомога єврейським видавництвам у розповсюдженні корисних для єврейства творів, перекладів і періодичних видань російською та єврейською мовами, з метою поширення серед єврейської молоді освіти, науки та мистецтва.

16 жовтня 1863 року Є. Гінзбург одержав повідомлення про реєстрацію статутних документів. Відповідно до них новостворене товариство потрапляло під нагляд Міністерства народної освіти, а його членами могли бути російські піддані обох статей, що співчували ідеям єврейської просвіти, всіх станів і віросповідань.

Перші збори новоствореного товариства відбулися 18 грудня 1863 року в Петербурзі. Членами-засновниками визнавались Є. Г. Гінцбург, І. М. Бродський, М. Д. Вайнштейн, М. Б. Райт, Г. О. Гінцбург, Анна Гінцбург, Г. М. Розенберг, Л. М. Розенталь, Ю. М. Розенталь, А. І. Горвіц, А. М. Варшавський, І. Герман, А. Куперник, В. В. Розен, А. І. Зак, Г. В. Бертенсон, Н. І. Горвіц, Н. Левінсон і І. В. Бертенсон. Головою товариства було обрано Є. Г. Гінцбурга, секретарем – Е. Д. Левіна, а казначеєм – Л. Розенталь. Почесними членами товариства було обрано О. Рабиновича, Х. З. Слонимського, С. І. Фінна, доктора С. Швабахера, А. Цедербаума, мінського та одеського рабинів О. Мінора та Г. Каценеленбогена; у члени-співробітники були обрані д-р Л. О. Пінскер, д-р Є. Соловейчик, І. Тарновський і Р. Кулішер. Згодом активними учасниками товариства стали також професори Д. Хвольсон, Б. Утін, В. Федоров (до хрещення Грінбаум); єврейські письменники – Л. О. Леванда, Л. О. Гордон, С. М. Абрамович, А. Я. Гаркаві, і Аврам Мапу. Ідеями ТОЄ зацікавились і представники російської ліберальної інтелігенції, які стали почесними членами товариства. Зокрема, редактор «Голоса» і «Отечественных записок» А. Краєвський, редактор «Северной пчелы» П. Усов, редактор «Биржевых ведомостей» А. Скачков, редактор «Экономиста» І. В. Вернадський, редактор «Народного Богатства» І. Балабін, а також професори А. І. Георгієвський, А. Ф. Постельє, А. М. Богдановський [11, с. 476]. Для керівництва товариством було створено особливий Комітет, що знаходився в Петербурзі. Його головою став Є. Гінзбург, секретарем Е. Левін.

Створення нового єврейського товариства викликало жвавий інтерес у єврейської інтелігенції, яка покладала на нього велику кількість завдань щодо покращення соціально-правового та культурного життя євреїв імперії. Зокрема, на товариство покладалося завдання скасування найбільш дискримінаційних законів стосовно євреїв і навіть сприяння переходу євреїв до занять сільським господарством.

Ортодоксальне єврейство вкрай негативно виступило проти діяльності нового просвітницького товариства та розглядало його як продукт царизму, направлений на асиміляцію єврейства й загрозу втрати єврейською громадою національної ідентичності. Тому в перші роки своєї діяльності Товариство прагнуло максимально публічно освітлювати свою діяльність та ліквідувати серед основної маси євреїв, що проживали в смузі осілості, стереотипи щодо світського просвітництва. З цією метою керівництво товариства практикувало безкоштовну розсилку щорічних звітів не тільки членам товариства, а й учням і вчителям єврейських училищ, а також місцевим рабинам.

У 1867 році товариство отримало право відкривати регіональні відділення. Осередки товариства відкривались у великих містах європейської частини імперії. В Україні перший осередок ОПЕ було відкрито в 1867 році в Одесі. У його відкритті була зацікавлена єврейська

громада міста, одеські купці розглядали товариство як засіб отримання єврейською молоддю освіти російською мовою. Це дозволило б успішніше розвивати як внутрішню, так і зовнішню торгівлю. Одеське відділення товариства отримало підтримку та сприяння в реалізації статутних положень від відомого хірурга М. Пирогова, який був керівником Одеського навчального округу. Основним напрямком діяльності відділення стало розповсюдження серед місцевих євреїв російської мови. У 1869 році Одеське відділення отримало право видавати нове російсько-єврейське видання – щотижневик «День». Його редактором став С. С. Ортштейн. Видання мало за мету поширення російської мови серед євреїв, але швидко перетворилося в окремий публіцистичний орган. На сторінках щотижневика друкувалися статті по програмі «Сіона» та «Рассвета» – перших російсько-єврейських видань. У 1871 році «День» було закрито владою після Одеського погрому [4, с. 31].

У 1870-ті роки Товариство переживає кризу. Її причинами стала зміна політики влади у сфері єврейського просвітництва та поступове згортання реформ. Підтримка з боку владних чиновників змінюється запровадженням щодо товариства заборон та переслідувань. Крім того, в цей час приймаються деякі законодавчі заборони стосовно життя євреїв імперії. Товариство відмовляється від відкритості в роботі. Припиняється безкоштовна розсилка щорічних звітів, а їх наповненість скорочується до друку протокольних положень. Ентузіазм, з яким єврейська громадськість зустріла нове товариство у 1870-ті роки, змінився розчаруванням. Стало зрозуміло, що товариство не буде у своїй діяльності йти на конфлікт із владою та захищати інтереси євреїв імперії. Поступово від управління товариством усуваються рядові члени і воно перетворюється на клуб заможних єврейських меценатів, який втратив підтримку громадськості.

Між тим у 1870-ті роки Товариство продовжувало працювати, а його членська маса постійно зростає. Поступово змінюється і кадровий склад товариства. Наприкінці 1870-х років головою товариства стає син Гінзбурга Горацій Осипович. Він у подальшому майже тридцять років буде керувати товариством. Секретарем товариства стає У. С. Розенцвейг [4, с. 35].

У 1879 році відновлює свою діяльність Одеське відділення товариства. Його керівництво одразу заговорило про відкриття вищої богословської школи, реформи хедера і видання історії єврейського народу російською мовою. Ці напрямки стали визначальними в роботі товариства аж до початку XX ст. Головним напрямком роботи Одеського відділення стала підтримка початкових єврейських шкіл. Відділення постійно боролося проти русифікації початкової єврейської освіти. У 1890-ті роки до Одеси повертаються видатні представники єврейської інтелігенції Російської імперії. Один із них, історик С. М. Дубнов, і очолив Одеське відділення товариства. Одночасно з громадською роботою він готує до друку шкільний підручник з єврейської історії. В період реакції 1880-х років у товаристві відбувається поступовий відхід від позиції обрусіння російського єврейства на позиції захисту національних інтересів єврейства імперії.

У перше десятиліття XX ст. представники нової єврейської інтелігенції посіли ключові пости у відділеннях товариства. Відділення товариства поступово у своїй діяльності переходять на платформу захисту національних інтересів єврейської громади. На нараді керівних органів товариства у 1910 році було наголошено на тому, що єврейська талмуд-тора наближається до нормального типу елементарної школи, в якій надається ґрунтовна початкова освіта з основних загальноімперських предметів та зберігається викладання єврейських предметів [5, с. 8]. Відкриваються в 1901 р. Катеринославські єврейські педагогічні курси, в 1912 р. в Одесі створюються літні педагогічні курси. Формально курси в Катеринославі були відкриті місцевим Товариством взаємодопомоги єврейських вчителів. Однак Комітет ОПЕ взяв активну участь в їх організації. Викладачі на курси запрошувалися за вибором та згодою комітету. Заслугою Комітету була можливість відвідувати курси 20 вчителям не з Катеринославської губернії. Усього на курсах навчалися 62 педагоги і тривали вони 24 дні.

На початку XX ст. Одеське відділення товариства утримувало найбільшу в місті бібліотеку, шкільно-педагогічний музей ім. д-ра Л. Г. Гольфа та літню жіночу колонію. Влітку 1912 р. відділення організувало загальноросійські єврейські вчительські курси. Одеські курси відбувалися з 20 червня до 20 липня 1912 р., на курси було зараховано рекордну кількість слухачів – 246 осіб. Майже половину слухачів складали жінки. Програма курсів складалася зі 188 годин занять, а у

вільний час організовувались екскурсії (всього 15), бесіди, зустрічі з відомими діячами єврейської культури, що проживали в Одесі. Навчальний план курсів передбачав вивчення російської мови та літератури, практичні заняття з ліплення й малювання. Однак до програми курсів не увійшли єврейські предмети [4, с. 86]. При відділенні працювала Одеська екскурсійна комісія. В 1914 р. вона запланувала організувати грандіозну екскурсію до Палестини. Але здійснити задум завадила епідемія чуми в м. Яффо, а згодом і Перша світова війна [4, с. 92].

Наприкінці 1903 р. з ініціативи єврейського промисловця Л. Бродського та історика Г. Бараца відкривається відділення товариства в Києві. Його очолив відомий офтальмолог і сіоніст М. Є. Мандельштам [6, с. 4]. Від самого початку своєї діяльності відділення взяло на себе утримання всіх єврейських шкіл Київської губернії, а згодом поширило її на всі українські губернії. Відділення готувало програми викладання, шукало вчителів на вільні посади, надавало довідки про правове становище шкіл. Крім того відділення спільно з владою визначало розміри коробкового збору (спеціального податку, запровадженого від реалізації кошерного м'яса) і суми, що мали надходити на утримання єврейських шкіл. На початку 1907 року Київське відділення товариства опікувалося 25 талмуд-торами губернії [10, с. 6-7]. Відділення допомагало і бібліотекам краю: проводило обстеження, допомагало книгами, надавало методичну та правову підтримку. Великі кошти виділялися на розвиток єврейської освіти в Києві. Так, на початку 1912 року Київське відділення утримувало в місті два дитячі садочки, громадський хедер, суботню школу при училищі С. Бродського і добилося відкриття чотирьох єврейських училищ. У літній період відділення організовувало на підтримку малозабезпеченим учням відкриті лекції, а також відпочинок з учителями та іншими слухачами училищ [4, с. 94].

Київське відділення товариства, незважаючи на свою, здавалося б, аполітичність, у своїй діяльності стикалося з протидіями місцевої влади – Київського генерал-губернатора та адміністрації Київського навчального округу. Конфліктні ситуації виникали з питань отримання товариством надходжень від коробкового збору, створення приватних єврейських училищ і педагогічних курсів при єврейському казенному училищі в Києві, питань посилення державних вимог до талмуд-тор. Непоступливість місцевої російської бюрократії примушувала керівництво Київського відділення товариства неодноразово звертатися до міністра народної освіти для вирішення зазначених питань [2, с. 264]. У 1908 році царська влада дозволила зареєструвати новий статут товариства, згідно з яким товариство отримало право відкривати та реєструвати нові відділення на всій території імперії. Наступного року було відкрито й зареєстровано 10 відділень товариства. На 1914 рік у Російській імперії функціонували 33 регіональні відділення товариства, зокрема в Одесі, Києві, Балті, Єлизаветграді, Маріуполі та Харкові.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, розвиток єврейської світської освіти в українських губерніях в кінці XIX – на початку XX ст. спирався виключно на пожертви єврейських меценатів та ініціативу національної інтелігенції. Товариство з поширення освіти серед євреїв розгорнуло в Україні мережу осередків та відділень, які мали забезпечити отримання бажаючими світської освіти, яка надавала їм можливості вступу до вищих навчальних закладів імперії. Однак у товаристві постійно проходила боротьба двох напрямків – світського та релігійного. Це, в свою чергу, зменшувало його спротив імперським асиміляторським тенденціям і призвело до ліквідації на початку XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Горовський Ф. Я. Євреї України: короткий нарис історії / Ф. Я. Горовський, Я. С. Хонігсман, А. Я. Найман. – К., 1995. – 191 с.*
2. *Гаухан М. В. Єврейський національний проект у російській національній політиці на Правобережній Україні (1905-1914 рр.) / М. В. Гаухман // XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22-23 жовтня 2010 р. – Дніпропетровськ: Вид-во Центр «Ткума», 2010. – С. 257–267.*
3. *Еврейская энциклопедия. – М., 2002. – Т. 15. – 613 с.*
4. *Кнорринг В. В. Издательская деятельность Общества для распространения просвещения между евреями в России / В. В. Кнорринг: Дисс. … к. и. н. – СПб, 2005. – 217 с.*
5. *Нормальный тип еврейской школы // Вестник ОПЕ. – 1910. – № 1. – С. 2–18.*
6. *Общество по распространению просвещения между евреями в России. – СПб.: Б/и., 1913. – 113 с.*
7. *Орлянский С. Ф. Из истории евреев Украины / С. Ф. Орлянский // Сборник статей. Выпуск 1-2. – Запорожье, 2001-2003. – 269 с.*

8. *Отчет Киевского отделения Общества по распространению просвещения между евреями в России за 1904, 1905 и 1906 гг. – К.: Б/и., 1907 – 104 с.*
9. *Отчет Киевского отделения Общества по распространению просвещения между евреями в России за 1912 год. – К.: Б/и., 1913 – 138 с.*
10. *Состояние учебных заведений Киевского учебного округа с 1901 по 1911 год. Таблицы к диаграммам, представленным учебным округом на Всероссийскую выставку 11913 года в Киеве, исполненные под наблюдением ассистента Киевского коммерческого института при кафедре статистики Н. А. Волжина. – К.: Б/и., 1913. – 48 с.*
11. *Троякий И. Самодеятельность и самопомощь русского еврейства // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г. / И. Троякий. – Иерусалим: «Гешарим», М.: РПО «Мосты культуры», 2002. – 509 с.*